

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ФАКУЛЬТЕТ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА ПСИХОЛОГІЇ

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА МАГІСТРА

**на тему: СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ
ОСОБИСТОСТІ ЗЛОЧИНЦЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО ЧАСУ**

Виконав: студент II курсу, групи 8.0532-з
спеціальності 053– Психологія
освітня програма: Психологія
Шахматов Юрій Юрійович
Керівник: Горбань Г.О. д.психол.н., професор
кафедри психології
Рецензент: Губа Н.О. к.психол.н., доцент кафедри
психології

Запоріжжя – 2023

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет соціальної педагогіки та психології
Кафедра психології
Рівень вищої освіти магістерський
Спеціальність 053 Психологія
Освітня програма Психологія

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри _____

к.психол.н., доцент. Н.О. Губа

« ____ » _____ 2023 р.

ЗАВДАННЯ

НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ СТУДЕНТУ

Шахматову Юрію Юрійовичу

Тема роботи Соціально-психологічні особливості прояву особистості злочинця в умовах воєнного часу

керівник роботи Горбань Г.О. д.психол.н., професор кафедри психології
затверджені наказом ЗНУ від «26» 09 2023 року № 1505-с

2. Строк подання студентом роботи _____
3. Вихідні дані до роботи аналіз психолого-педагогічної літератури.
4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки: розглянути соціально-психологічна характеристика особистості злочинця; теоретично дослідити особливості особистості неповнолітніх злочинців; визначити характеристику деліквентної поведінки неповнолітніх злочинців; провести емпіричне дослідження неповнолітніх злочинців з проявами деліквентної поведінки.
5. Перелік графічного матеріалу: 5 рисунків

6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		Завдання Видав	Завдання Прийняв
Вступ	Горбань Г.О., професор		
Розділ 1	Горбань Г.О., професор		
Розділ 2	Горбань Г.О., професор		
Висновки	Горбань Г.О., професор		

7. Дата видачі завдання січень 2023 р.

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1	Збір та систематизація матеріалу	січень-березень 2023 р.	Виконано
2	Робота над вступом	березень 2023 р.	Виконано
3	Робота над першим розділом	квітень-травень 2023 р.	Виконано
4	Робота над другим розділом	червень- липень 2023	Виконано
6	Написання висновків	вересень 2023 р.	Виконано
7	Передзахист	жовтень 2023 р.	Виконано
8	Нормоконтроль	листопад 2023 р.	Виконано

Студент _____ Ю.Ю. Шахматов

Керівник роботи _____ Г.О. Горбань

Нормоконтроль пройдено

Нормоконтролер _____ О. М. Грединарова

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота магістра: 60 сторінок, 5 рисунків, 36 джерел.

Об'єкт дослідження: деліквентної поведінки неповнолітніх злочинців

Предмет дослідження: соціально-психологічні особливості прояву особистості неповнолітнього злочинця в умовах воєнного часу.

Мета дослідження: теоретично дослідити соціально-психологічна характеристика особистості злочинця та емпірично дослідити неповнолітніх злочинців з проявами деліквентної поведінки.

Гіпотеза дослідження: домінування показника “залежності-незалежності” при оцінюванні соціального Я підлітків з деліквентною поведінкою характеризують особистість неповнолітнього злочинця з тенденцією до прояву фізичної, вербальної та реактивної агресивності.

Методи дослідження: теоретичні методи (теоретико-порівняльний аналіз психолого-педагогічної літератури з досліджуваної проблеми) та емпіричні (психологічне тестування, психолого-педагогічний експеримент: констатувальний).

Наукова новизна дослідження полягає комплексному дослідженні соціально-психологічних характеристик особистості злочинця та емпіричному дослідженню неповнолітніх злочинців з проявами деліквентної поведінки.

Практичне значення нашого дослідження полягає в тому, що результати дослідження можуть бути використані психологами, працівниками служби пробації при роботі з неповнолітніми злочинцями.

НЕПОВНОЛІТНІ ЗЛОЧИНЦІ, ДЕЛІКВЕНТНА ПОВЕДІНКА,
ДЕВІАНТНА ПОВЕДІНКА.

SUMMARY

Shakhmatov Yu. Yu. Socio-Psychological Features of the Manifestation of the Personality of a Criminal in Wartime Conditions.

Master's thesis: 60 pages, 5 figures, 36 sources.

Object of research: delinquent behavior of juvenile criminals

The subject of the study: socio-psychological features of the manifestation of the personality of a juvenile criminal in wartime conditions.

The purpose of the study: to theoretically investigate the socio-psychological characteristics of the criminal's personality and empirically to investigate juvenile criminals with manifestations of delinquent behavior.

Research hypothesis: the dominance of the "dependence-independence" indicator when assessing the social self of teenagers with delinquent behavior characterizes the personality of a juvenile criminal with a tendency to display physical, verbal, and reactive aggressiveness.

Research methods: theoretical methods (theoretical-comparative analysis of psychological-pedagogical literature on the researched problem) and empirical (psychological testing, psychological-pedagogical experiment: ascertaining).

The scientific novelty of the study consists in a comprehensive study of the socio-psychological characteristics of the criminal's personality and an empirical study of juvenile criminals with manifestations of delinquent behavior.

The practical significance of our study is that the results of the study can be used by psychologists and probation service workers when working with juvenile criminals.

JUVENILE CRIMINALS, DELINQUENT BEHAVIOR, DEVIANT BEHAVIOR..

ЗМІСТ

ВСТУП	8
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЗЛОЧИНЦЯ.....	11
1.1. Соціально-психологічна характеристика особистості злочинця.....	11
1.2. Особливості особистості неповнолітніх злочинців.....	21
1.3. Характеристика деліквентної поведінки неповнолітніх злочинців.....	31
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ НЕПОВНОЛІТНІХ ЗЛОЧИНЦІВ З ПРОЯВАМИ ДЕЛІКВЕНТНОЇ ПОВЕДІНКИ.....	40
2.1. Процедура та методичне забезпечення дослідження.....	40
2.2. Результати проведеного дослідження	45
ВИСНОВКИ.....	53
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	57

ВСТУП

Актуальність дослідження. Злочинність неповнолітніх завжди була і буде однією з головних та болючих державних проблем, незалежно від того, яких би розмірів вона не набувала. У 2022 році в Україні неповнолітні скоїли понад 3,5 тисячі злочинів. Зараз на профілактичному обліку перебуває 1800 дітей, ще понад 100 знаходяться під вартою в очікуванні вироку.

Але злочинність неповнолітніх можна охарактеризувати не тільки кількісними показниками, а що найбільш суттєво - якісними. Перш за все, це погрозлива тенденція щодо її омолодження. Так, кожний 14-літній підліток, який стоїть на обліку у відділах поліції, здійснив громадськонебезпечне діяння до настання віку кримінальної відповідальності. Практично половина усіх злочинів, які були скоєні неповнолітніми відносяться до категорії тяжких, що свідчить про зростаючу жорстокість підлітків. Особливістю сучасної злочинності неповнолітніх є її груповий характер. Дані свідчать про те, що 65% усіх злочинів були скоєні неповнолітніми у групах.

Негативні соціально-економічні та політичні процеси, що відбуваються у суспільстві, відбиваються на підлітках, які є однією із самих незахищених категорій населення. Порушення сформованих людських відносин, недоліки сімейного виховання, відсутність патріотичної самосвідомості, духовних цінностей теж сприяє зростанню підліткової та молодіжної злочинності.

Все це свідчить про необхідність всебічного вивчення та аналізу злочинності серед неповнолітніх, а також розробки науково-обґрунтованих програм щодо їх перевиховання, ресоціалізації та здійснення профілактичних заходів. Успішна профілактика і подолання злочинної поведінки серед неповнолітніх неможливі без вивчення психологічних

механізмів такої поведінки. Відомо, що головним поняттям, яке використовується для пояснення рушійних сил діяльності людини є особистісно-мотиваційна сфера. Не можна розкрити процес формування особистості підлітка з противоправною поведінкою, не враховуючи, яку роль в цьому процесі відіграють його потреби, мотиви, прагнення, бажання. Виходячи з цього, вивчення мотиваційної сфери особистості підлітка з противоправною поведінкою є необхідним етапом у розумінні структури такої особистості.

Актуальність і недостатній рівень розробки означеної проблеми зумовили вибір теми кваліфікаційної роботи магістра: «Соціально-психологічні особливості прояву особистості злочинця в умовах воєнного часу».

Об'єкт дослідження: деліквентної поведінки неповнолітніх злочинців

Предмет дослідження: соціально-психологічні особливості прояву особистості неповнолітнього злочинця в умовах воєнного часу.

Мета дослідження: теоретично дослідити соціально-психологічна характеристика особистості злочинця та емпірично дослідити неповнолітніх злочинців з проявами деліквентної поведінки.

Гіпотеза дослідження: домінування показника “залежності-незалежності” при оцінюванні соціального Я підлітків з деліквентною поведінкою характеризують особистість неповнолітнього злочинця з тенденцією до прояву фізичної, вербальної та реактивної агресивності.

Задачі дослідження:

1. Розглянути соціально-психологічна характеристика особистості злочинця.
2. Теоретично дослідити особливості особистості неповнолітніх злочинців.
3. Визначити характеристику деліквентної поведінки неповнолітніх злочинців.

4. Провести емпіричне дослідження неповнолітніх злочинців з проявами деліквентної поведінки.

Методи дослідження: теоретичні методи (теоретико-порівняльний аналіз психолого-педагогічної літератури з досліджуваної проблеми) та емпіричні (психологічне тестування, психолого-педагогічний експеримент: констатувальний).

Наукова новизна дослідження полягає комплексному дослідженні соціально-психологічних характеристик особистості злочинця та емпіричному дослідженню неповнолітніх злочинців з проявами деліквентної поведінки.

Практичне значення нашого дослідження полягає в тому, що результати дослідження можуть бути використані психологами, працівниками служби пробації при роботі з неповнолітніми злочинцями.

Надійність та вірогідність результатів дослідження забезпечувались методологічним обґрунтуванням вихідних положень; використанням методів, адекватних меті та завданням дослідження; репрезентативністю вибірки; кількісним та якісним аналізом отриманих результатів; статистичною оцінкою експериментальних даних.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЗЛОЧИНЦЯ

1.1. Соціально-психологічна характеристика особистості злочинця

Особистість злочинця характеризується появою певних змін (вад) у його психологічній структурі. Ціннісні орієнтації, потреби, схильності та переконання піддаються змінам. Виникають негативні риси характеру: жорстокість, озлобленість, жадібність, боягузтво тощо.

Особистість злочинця включає цілу систему психологічних характеристик: мотивації, установки, переконання, емоційно-вольові особливості.

Особистість злочинця не тільки існує, але й потребує ретельного дослідження. Тому слід погодитися з А. Ф. Зелінським, який стверджує, що особистість злочинця є основою кримінальної психології, її наріжним каменем. Особа, яка порушила кримінальний закон, є автором злочину, а її «справа» перетворює громадянина на злочинця, відкинутого суспільною свідомістю. У ході своєї злочинної діяльності злочинці розвивають унікальні навички, звички та схильності, тобто «злочинний» стиль. Схильність до вчинення злочинів певним чином є передумовою кримінальної професіоналізації. Знання конкретних способів здійснення професійних злочинів є запорукою виявлення злочинців [8, 9].

Говорити про особу злочинця необхідно, коли йдеться про конкретну систему злочинних дій. Це пояснюється тим, що особистість формується в процесі діяльності (зокрема злочинної). Вчинення злочинних дій позначається на психологічній структурі особистості, появі антигромадської спрямованості (установки) [26, 313].

Заслужують на увагу пропозиції деяких авторів виділяти такі категорії ознак структури особистості злочинця:

- 1) соціально-демографічні:
 - а) загальногромадянська сфера (соціальне походження, соціальний статус, освіта, участь у суспільно-політичних подіях).
 - б) сімейна сфера (сімейний стан, склад сім'ї, стосунки між членами сім'ї тощо);
 - в) побутова сфера (місце проживання, умови життя, матеріальне становище, найближче побутове оточення, знайомі тощо);
 - г) виробничий сектор (професія, спеціальність, вид діяльності, стаж роботи, характеристика колективу);
- 2) соціально-психологічні:
 - а) етична сфера (світоглядні та етичні якості людини);
 - б) інтелектуальна сфера (рівень розумового розвитку, рівень знань, життєвий досвід тощо);
 - в) емоційна сфера (сила і швидкість реакцій на подразники, ступінь емоційної збудливості та ін.);
 - г) волюва сфера (особистісна цілеспрямованість, самовладання, рішучість тощо) [14, 27].

Сучасна кримінальна психологія також враховує певний причинно-наслідковий комплекс особистості злочинця, який включає [17]:

- 1) соціальні фактори (нестабільність суспільства, несприятлива соціально-психологічна атмосфера в ньому, соціальна невизначеність тощо);
- 2) політичні фактори (відсутність розвиненої демократії, тоталітаризм, корупція тощо);
- 3) ідеологічні фактори (безідейність, бездуховність тощо);
- 4) моральні фактори (аморальність, поширеність алкоголізму, наркоманії, згуртованість у суспільстві тощо);

- 5) економічні фактори (спад економіки, збільшення тіньової економіки в економічному секторі тощо);
- 6) соціальні фактори (незадоволеність побутовим обслуговуванням, відсутність житла тощо);
- 7) соціально-технічні фактори (поява нових професій, механізація виробництва, необхідність оволодіння прогресивними технологіями тощо);
- 8) соціокультурні чинники (криза національної культури, засилля культури насилля, пропаганда антигуманних ідей через ЗМІ тощо);
- 9) національні фактори (ідеї націоналізму, міжетнічні конфлікти тощо);
- 10) соціально-демографічні фактори (проблеми в родинях, «вимирання» сіл тощо);
- 11) організаційно-управлінські чинники (неправильні державні рішення, відсутність зв'язку органів влади та управління з населенням тощо);
- 12) соціально-правові фактори (правові недоліки; неврегульованість суспільних відносин);
- 13) генетичні фактори (погіршення генетичного потенціалу);
- 14) соціально-медичні чинники (руйнування системи медичної допомоги, раннє виявлення психологічних аномалій тощо);
- 15) інформаційні фактори (інформаційне перенасичення, негативний вплив реклами тощо);
- 16) соціально-виховні фактори (відсутність виховної роботи, адекватної діяльності громадських організацій тощо);
- 17) кримінально-правові чинники (існування злочинних інститутів, злочинної ідеології, кримінальної субкультури тощо);
- 18) кримінологічні чинники (неадекватність системи профілактичної роботи; відсутність прогностичної діяльності щодо злочинів, недоліки в профілактичній діяльності правоохоронних органів тощо);

19) військові чинники (синдром розпаду армії; переслідування; торгівля зброєю та боєприпасами тощо);

20) соціально-психологічні фактори (особливості соціального спілкування; поява негативних якостей особистості тощо) [17].

Спроби вивчити кримінальні типи (соціально-психологічні типи) робив психіатр Ч. Ломброзо, який вивчав представників в'язниць і своєрідність татуювань на їх тілі. Ч. Ломброзо та його послідовник Е. Феррі виділили такі типи злочинців [6, 138-140]:

- вроджені;
- «злочинці через неосудність», психопати та інші, які страждають психічними відхиленнями;
- злочинці з пристрасті;
- випадковий;
- знайомий

Ч. Ломброзо стверджував, що злочинний тип особистості можна розпізнати (діагностувати) за конкретними фізичними та психічними характеристиками [6, 138-140].

Заслуговує на увагу класифікація особистостей, запропонована психологом Коржанський, М.Й. визначаючи типи, він виходив з таких:

- 1) природні психологічні здібності;
- 2) особливості соціальної адаптації особистості до дійсності. Крім того, він визначив три рівні особистості відповідно до цих характеристик: нижчий, середній і вищий. На кожному рівні визначаються так звані чисті типи, змішані та збочені [12].

Для кримінальної психології важливі перверсивні типи особистості нижчого рівня (від цих типів походять кримінальні особистості). А.Ф. Лазурський класифікує збочені типи як:

- 1) пасивний тип, який зустрічається у двох варіантах:
 - а) апатичний, що характеризується байдужим і млявим ставленням до всього, що його оточує, відсутністю чітко виражених інтересів і потреб;

б) слабохарактерний і боягузливий, легко переконливий, з переважно депресивним настроєм. На думку вченого, люди цього типу, хоч і не належать до кримінального типу, можуть бути джерелом поповнення кримінального світу;

2) тип раціонального егоїста. Люди цього типу розважливі і хитрі, черстві і мстиві; на першому плані дбають про свої вигоди та інтереси, переважно матеріальні;

3) афективно-перверсний тип. Його представники бувають веселими, легковажними людьми. За соціальними проявами - п'яниці, розбишаки, дрібні злодії;

4) активно-збочений тип (гвалтівник). Розрізняють два підтипи: а) неупорядкований гвалтівник, який характеризується рішучістю та енергійністю. Не любить працювати, схильний до суперечок; б) зосереджено жорстокий, навіть не зупиниться перед вбивством [13, 134]

У 20-х роках минулого століття С.В. Познишев провів дослідження різних типів злочинців. Усіх злочинців він поділив на дві категорії - октогенні та екзогенні (залежно від зв'язку між об'єктивними обставинами та внутрішньою особистою злочинною схильністю). Перші — «моральні психоастеніки», яким бракує моральних стандартів і здатності співпереживати. Останні вчиняють дії під впливом зовнішніх умов. До цієї категорії можуть бути віднесені особи: 1) з недостатньо розвиненим правосвідомістю; 2) недостатньо самостійний у виборі дій, тобто ті, яких легко переконати, легковажливі і безхарактерні.

Спробу скласти класифікацію особистостей за матеріалами вивчення злочинців зробила психіатр А. С. Петрова. Основна ідея полягала в тому, що поняття особистість розглядалося як певна реакція, зумовлена психологічною конституцією (структурою) людини. У цьому контексті автор розрізняє «примітивів» (нормальну, але через несприятливі обставини людину нерозвинену з низьким рівнем культури) і «непримітивів» (характеризуються високою культурою). А. С. Петрова

виділяє в кожній групі основні типи (конкретно-емоційний, дієво-абстрактний, інтелектуально-довільний) і проміжні типи [26, 315].

Цікавою є пропозиція А.Г. Ковальнової, яка виділила основні типи особистості злочинців залежно від ступеня кримінальної зараженості особистості. На основі цього критерію автор виділяє:

1) глобальний тип злочинності (повний вид злочинності). Цей тип асоціальний, негативно ставиться до роботи і людей. Представники цього типу не можуть уявити собі життя поза злочинністю, яка обіцяє їм елементарні радості. Всі їхні думки і почуття пов'язані зі злочинними планами, їх воля тверда і непохитна в злочинних діях. Цей тип включає різні підтипи хтивого розпусника та гвалтівника, казнокрада, який продовжує красти, незважаючи на покарання, бандита;

2) частковий тип, тобто з частковим кримінальним зараженням. Особистість цих людей, так би мовити, роздвоєна, в них співіснують риси нормального соціального типу і риси злочинця;

3) докримінальний тип; означає, що ці люди мають такі морально-психологічні характеристики, що, опинившись у певній ситуації, вони неминуче скоюють злочини. Тут виділяють два типи особистостей: а) люди з надзвичайною емоційною збудливістю та відсутністю самоконтролю; б) легковажний ледар, який любить добре жити, не докладаючи жодних зусиль [14, 27]

Існують також інші критерії класифікації видів злочинності. Зокрема, Н. І. Єнікеев виділяє два типи злочинних особистостей за рівнем соціальної дезадаптації:

- антисоціальний тип (особи, які неодноразово вчиняли злочини внаслідок стійкої антисоціальної орієнтації - тип «злісних» злочинців);

- асоціальний тип (особи, які вперше вчинили злочин через загальну асоціальну орієнтацію - несоціалізований, «менш злісний» тип злочинця).

На основі психорегуляції автор виділяє тип особистості злочинця, який характеризується недоліками психічної саморегуляції (особи, які вчинили

злочин вперше та внаслідок випадкового збігу обставин; скоєний злочин суперечить загальному типу поведінки конкретної людини, для неї випадковий, пов'язаний з індивідуальними недоліками саморегуляції. Це люди, які не протистояли кримінальній ситуації, особистісними характеристиками яких є низький рівень самоконтролю та ситуативно обумовлена поведінка [26, 316].

Залежно від змісту ціннісно-орієнтаційної спрямованості особистості виділяють такі групи злочинності:

1) злочинці з антисоціально-егоїстичною спрямованістю (егоїстично-економічна підгрупа злочинців: злодії, шахраї);

2) злочинці асоціальної, егоїстично-насильницької спрямованості (особи з корисливими нападами, поєднаними з насильством над особистістю);

3) злочинці з нелюдським, агресивним напругою (особи з вкрай зневажливим ставленням до життя, здоров'я та особистої гідності інших людей) [15].

При вивченні окремих категорій злочинців важливе місце відводиться злочинцям насильницького типу (хулігани, гвалтівники, вбивці). У літературних джерелах зроблена спроба виділити найбільш загальні риси жорстоких злочинців:

1) егоїзм, який нерідко переходить в егоцентризм, при якому вся поведінка індивіда підпорядкована лише його інтересам, бажанням і схильностям; примітивна анархічна позиція: «Я роблю те, що хочу»;

2) тісно пов'язане з егоїзмом (а нерідко і прямо ним зумовлене) зневага до інтересів і думок окремих членів суспільства, в тому числі навіть найближчих до цієї людини людей;

3) відсутність здатності, а часто й бажання поставити себе на місце жертви; звідси – відсутність співчуття до жертви, більш або менша жорстокість;

4) переважно афективний характер поведінки, при якому бажання, потреби і потяги, що виникають в особистості, негайно реалізуються, в тому числі злочинним шляхом [10].

Вчинення насильницьких злочинів передбачає агресію. У психології агресія розуміється як поведінка або дія, спрямована на заподіяння фізичної або психічної шкоди або на знищення іншої людини. Готовність окремої людини агресії проявляється як негативна межа - агресивність.

Слід зазначити, що термін «агресія» означає напад. Агресивні злочини мають злісний, деструктивний характер і спрямовані на заподіяння шкоди потерпілому. Основою злочинної агресії є ворожість і деструктивність. Вона посягає на найважливіші цінності людини – життя, здоров'я, честь, гідність, права людини. Агресія спрямована на те, щоб завдати людині страждань і перешкодити здійсненню її намірів [30].

Об'єктами агресивних дій є також речі та природа – життєвий простір людей.

Насильницький вид злочинності пов'язаний з тим, що вирішення конфлікту характеризується наявністю агресивності особистості, яка зумовлена такими характеристиками особистості, як соціальна відчуженість, знижена толерантність, озлобленість, егоцентризм тощо. Для жорстоких злочинців характерний низький загальний культурно-освічений рівень.

Розрізняють випадкового злочинця та постійного («жорстокого») типу насильницького злочинця. Злий тип характеризується агресивною спрямованістю особистості, прагненням вирішувати конфлікти за допомогою фізичного насильства, виявленою жорстокістю [19, 118].

Особливий тип насильницького злочинця - вбивця. Існують різні типи вбивць: «випадкові» вбивці, сексуальні вбивці, вбивці-хулігани, вбивці-терористи, вбивці-найманці (кілери) тощо.

Вбивство іншої людини має серйозні психологічні наслідки для особи, яка вчинила злочин. При скоєнні вбивств деформується вся структура особистості.

Особливість сексуальних вбивств полягає в необхідності врахування сексопатологічних даних. Таким чином, насильство серійних сексуальних садистів визначається психолого-психіатричними закономірностями (такий садизм обрано як аномальну форму вирішення різноманітних індивідуально значущих внутрішньо- та міжособистісних конфліктів і подолання хронічних фрустрацій, підвищення самооцінки та утвердження власної маскулітності). Ця категорія вбивств (вбивств сексуального характеру) вчиняється чоловіками. Явища садизму у жінок дуже рідкісні, садистських вбивств і некрофілії немає [12].

У спеціалізованій літературі вказується, що серійні сексуальні злочини характеризуються садистським оформленням епізоду - демонстрацією, перш за все, власної персони, власного домінування над жертвою - її особистістю, тілом і часто здатністю контролювати її речі, життя, здоров'я, сексуальну незалежність і цілісність, її жорстоке гноблення і поневолення, тортури, муки, болісні заподіяння каліцтв, глузування, приниження [17].

Зараз вбивства на замовлення становлять серйозну суспільну небезпеку. Психологія замовного вбивства характеризується складним ланцюжком взаємодій: замовник - виконавець, або замовник - посередник - виконавець, або замовник - кілька посередників - виконавець. Існують різні види убивць. Їх можна розділити на дилетантів та професіоналів. Професійні замовні вбивці, у свою чергу, поділяються на індивідуальних виконавців, які час від часу виконують замовлення, і вбивць, які постійно виступають за ту чи іншу злочинну групу.

Їх основним мотивом діяльності є не лише вигода, а й досягнення професійного результату. Професійних виконавців вбивств на замовлення за певних умов запропоновано позначати як:

1) «соціопатичні», до яких належать особи з вираженими вадами психічної діяльності в межевих станах;

2) «категорія пекельного досвіду» – ветерани бойових дій, колишні засуджені з низьким соціальним статусом [6].

Професійний вбивця береться за роботу, коли відчуває, що його власна безпека гарантована на 99%. Він володіє досить високими навичками в мистецтві вбивства людей, користується передовими технологіями спостереження і радіозв'язку, а також здійснює дії з підготовки до вбивства. Ніхто ніколи не повинен підозрювати що він вбивця. Він повинен бути темним, непомітним і зникати в натовпі.

Особистість хулігана відрізняється в деталях. Існують різні версії походження одного з найпоширеніших у світі визначень порушення громадського порядку (хуліганства). Зазвичай його пов'язують з ім'ям ірландської сім'ї, яка жила в Лондоні в кінці 18 століття і вирізнялася особливою жорстокістю. Але коріння явища, про яке йдеться, — у глибині століть, в агресивному характері людини [10].

Тиран прагне продемонструвати владу через насолоду безкарністю та прояв самоствердження. У процесі хуліганства спостерігається явна невідповідність між причиною і реакцією на неї. Майже всі прояви хуліганства вчиняються в стані алкогольного або наркотичного сп'яніння. Серед вуличних бандитів переважає молодь, яка зазвичай діє групами. Дії хулігана часто супроводжуються руйнуванням або знищенням майнових цінностей. Йдеться про вандалізм – безглузде жорстоке знищення історичних пам'яток, культурних цінностей, будівель, споруд та майна. Вандалізм за своєю психологічною природою є агресивним [10].

До широкого кола особистостей відноситься корисливий тип злочинців: злодії, грабіжники, шахраї і т. д. Злодій - злочинець, який краде. Зі злодіями пов'язують виникнення кримінальних традицій, злодійських «законів» і правил поведінки в кримінальному світі. Розрізняють злодіїв: «віконні злодії», «кишенькові злодії» і т. д. Порушується система

моральних орієнтацій злочинців, з'являються негативні риси особистості: жадібність, прагнення до наживи, нечесність і т. д. Слід відрізнити kleptomaniю від крадіжки - імпульсивне (непереборне) бажання вилучити певні речі без корисливої мети [17].

Підсумовуючи, у психології особистості злочинця виділяють певні види вад:

1) вади індивідуальної правосвідомості (соціально-правовий інфантилізм, правова невігластво, соціально-правова дезінформованість, правовий нігілізм (негатизм), соціально-правовий цинізм, відсутність культури);

2) патологія сфери особистості;

3) недоліки особистого ставлення;

4) порушення психічного розвитку (спостерігаються майже у 50% засуджених) [17].

1.2. Особливості особистості неповнолітніх злочинців

Зміни в різних сферах сучасного суспільства безпосередньо вплинули на динаміку злочинності, призводячи до негативних змін її кількісних та якісних характеристик. За словами Н. Ківенко, злочинність неповнолітніх стає все більш диференційованою та спеціалізується на найбільш прибуткових видах злочинної діяльності – крадіжках, розбоїв та грабіннях. Молоді люди часто вчиняють злочини, які раніше були притаманні переважно дорослим: торгівля зброєю та наркотиками, виготовлення або збут фальшивих грошей, шахрайські операції з готівкою та цінними паперами, торгівля краденим, вимагання [18, 219]. Дослідження Ф. Думко показали, що різко змінилася і мотивація злочинної поведінки: збільшується кількість злочинів не ситуативного, а навмисного характеру, характерних не для дітей, а для дорослих. При цьому за вчиненням кожного злочину стоїть особистість конкретної молоді

людини. Особи, які вчиняють протиправні дії в підлітковому віці, як правило, пізніше набагато важче виправляються, і тому вони становлять основний резерв для дорослішання та рецидиву. Н. Ковальська вважає, що раннє виявлення та своєчасне впровадження необхідних профілактичних заходів серед молодих людей, які вчинили злочини, може запобігти розвитку у цих осіб стійкої схильності до вчинення злочинів у майбутньому [18, 219].

Вік неповнолітніх правопорушників визначається правовими факторами – від 14 років (вік, з якого настає кримінальна відповідальність майже за всі діяння, фактично вчинені неповнолітніми) до 18 років (повноліття: (вік юридичного повноліття: ст. 1 Закону України “Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні” від 15 лютого 1993 р. у редакції від 23 березня 2000 р.) [27]. Зараз в Україні близько 13 мільйонів неповнолітніх.

Крім поняття «злочинність неповнолітніх» вживається також термін «підліткова злочинність». Однак це не виправдано, оскільки підліток – це дівчина чи хлопець 12-16 років. За підлітковим віком йде юність, але термін «злочинність неповнолітніх» також був би некоректним, оскільки підлітковий вік не закінчується у 18 років. Іноді вживається термін «дитяча злочинність», але зазвичай цей термін можна використовувати для опису діянь у віці до 16 років, оскільки злочини, вчинені особою у віці від 17 до 18 років, жодним чином не можуть вважатися дитячими.

Теоретико-методологічні основи дослідження проблеми соціально-дезадаптивної поведінки підлітків займалися такі вчені, як В. Алмазов, Ю.А. Антонян, С. Белічева, Л. Грищенко, Г. Забрянський, Л. Калашнікова, А. Лобанова, Н. Максимова, В. Оржеховська та ін. Дослідження мотивації протиправної поведінки неповнолітніх проведено в працях Ю.В. Антоняна, Б. Волкова, К. Ігошева, Г. Русінова, А. Тузова та ін. Дослідженням негативних факторів мікросередовища, що впливають на виникнення злочинної поведінки підлітків, займалися В. Алмазов, Л. Грищенко, В.

Оржеховська, М. Позднякова та ін. Дослідженням неформальних і субкультурних об'єднань, в які молодь залучається до протиправної поведінки, займалися В. Пирожков, Г. Забрянський, В. Єрмаков та ін. Виявленням психологічних особливостей злочинності неповнолітніх займалися Н. Алемаскін, С. Белічев, В. Кондрашенко та ін.

Злочинність неповнолітніх можна назвати особливим явищем, оскільки сама вікова категорія має певний правовий статус. Неповнолітні (14-18 років) складають 14,7% у структурі населення всіх вікових груп і вчиняють 6,3% усіх злочинів [7, 118]. Такі злочинці становлять особливу типологічну групу і відрізняються від дорослих злочинців суспільною небезпекою злочинів, які вони вчиняють. Неповнолітніх злочинців можна охарактеризувати як осіб із низькими моральними цінностями, низьким рівнем культури та освіти, які досягають мети (найчастіше матеріального характеру) злочинним шляхом тощо. [2, 94]. Пашковська М. В. характеризує неповнолітнього правопорушника як особу, яка має такі негативні фактори, що відрізняють її від інших законослухняних людей: гіпертрофована імпульсивність, тривожність, схильність до вживання алкогольних напоїв, наркотиків, статева розбещеність, тощо [24, 154].

Якщо більш доцільно розглядати підлітків, то у підлітковому віці відбувається становлення особистості, період особливо активного формування духовного багатства людини, її моральної чистоти, фізичної досконалості, готовності до праці, здатності бути активним громадським діячем.

Формування особистості - процес становлення людини під впливом тих суспільних відносин, в які вона вступає; опанування людиною системи знань, уявлень про світ, трудовими навичками [1].

Підлітковий вік - один з найбільш складних періодів розвитку людини. Не дивлячись на відносну короткочасність, він практично багато в чому визначає все подальше життя індивідуума. Саме в підлітковому віці переважно відбувається формування характеру і інших основ особи. Ці

обставини: перехід від опікуваного дорослими дитинства до самостійності, зміна звичного шкільного навчання на інші види соціальної діяльності, а також бурхлива гормональна перебудова організму - роблять підлітка особливо уразливим і податливим до негативних впливів середовища. При цьому необхідно враховувати властиве підліткам прагнення вивільнитися з-під опіки і контролю рідних, вчителів і інших вихователів. Нерідко це прагнення приводить і до заперечення духовних цінностей і стандартів життя взагалі старшого покоління. З іншого боку, все більш очевидним стають і дефекти у виховній роботі з підлітками. Особливо значущими в цьому відношенні є неправильні взаємостосунки в сім'ї, збільшений рівень розлучень.

Підлітковий вік - один із кризових етапів у становленні особистості. Він характеризується рядом специфічних особливостей. Це вік кардинальних змін у сфері свідомості, діяльності і системи взаємовідносин. Цей етап характеризується бурхливим ростом людини, формуванням його організму у процесі статевої зрілості, що помітно впливає на психологічні особливості підлітка.

Гурлева Т.С. зазначає, що однією з причин виникнення відхилень у поведінці є ігнорування особливостей підліткового віку, недооцінювання дорослими глибоких вікових суперечностей розвитку підлітка [4, 65].

Саме в цей період відбувається значний стрибок у психологічному розвитку. Розпочинається процес самооцінювання та самовиховання. Аналізуючи моральні стосунки між людьми, підліток висуває вимоги до інших, а потім до себе. Описуючи цей вік, слід вказати на такі суперечності:

- непримиренність до зла, кривди - з одного боку – готовність стати до боротьби з найменшими відхиленнями від істини, з іншого боку - невміння розібратися у складних життєвих явищах;

- підліток хоче бути хорошим, прагне до ідеалу і водночас не любить, щоб його виховували, не терпить «оголеності ідей»;
- бажання самоствердитись і невміння це зробити;
- велика необхідність у пораді й допомозі дорослого, і водночас відсутність бажання звернутися до старших;
- суперечність між кількістю бажань - з одного боку, та обмеженістю сил, досвіду, можливостей їх здійснення - з іншого;
- заперечення авторитетів, захоплення ідеальним, та сумнів у тому, що ідеальне може існувати в нашому буденному житті [22].

Провідним протиріччям підліткового віку є прагнення до дорослості й неможливість адекватно його реалізувати. Це протиріччя розуміється як прагнення підлітка самоствердитися. Сучасний підліток не має умов для самореалізації, для вияву самостійності в суспільно корисній діяльності, тому прагне досягнути успіху в асоціальній діяльності.

Намагання бути і вважатися дорослим - головна особливість підлітка, яка виражає його нову життєву позицію щодо людей, довкілля, визначає зміст і спрямованість соціальної активності, систему прагнень, переживань [20].

Соціальна активність підлітка виявляється в більшій сприйнятливості до засвоєння норм, цінностей, способів поведінки, які є у світі дорослих і взаєминах між ними. Для підлітка стає дуже важливим ставлення до нього як до рівного з боку дорослих і батьків. З цього випливає загострене відчуття власної гідності, тому будь-які дрібниці: навіть невеликі зауваження, а тим більше нетактовність, ставлення до підлітків як до маленьких можуть боляче поранити самолюбство. Звідси й виникає багато конфліктних ситуацій, різних форм протесту (неслухняність, упертість, негативізм, опір виховному впливу). Згадані суперечності викликають неадекватність поведінки та відхилення від норми морального розвитку [16, 147].

Павленко І.О. підкреслює, що неадекватність поведінки може виявлятися через так звані атрибути дорослості: паління, вживання алкогольних напоїв, лихослів'я, бродяжництва, тощо. Дорослі своїми невідомими діями (жорстокістю, брутальністю) можуть глибоко травмувати душу підлітка, призвести до відчуження, яке потім буде нелегко усунути. За таких умов виникає деформація моральних стосунків [22].

У підлітка виникає напруження у стосунках із дорослими і прагнення подолати, компенсувати переживання своєї неповноцінності. Однак, йому, як правило, не вдається знайти для цього адекватні засоби. Якщо дорослі в цей момент не виявляють чуйності до підлітка, можуть виникнути гострі, тривалі конфлікти. Виникають негативні афективні переживання й відповідні форми поведінки: образливість, упертість, негативізм, замкненість, емоційна нестійкість.

Т.С. Гурлева зазначає, що афективні переживання дитини пов'язує з переживаннями, в основі яких лежить незадоволеність базових потреб підлітка або конфлікт між ними [4, 67]:

- потреба в позитивному оцінюванні дорослих;
- потреба в самоповазі;
- потреба у спілкуванні з ровесниками;
- прагнення набути сприятливого статусу в системі міжособистісних стосунків у колективі класу.

Невдалі спроби їх задоволення створюють психотравмуючу ситуацію, яка за відсутності психологічної допомоги переростає в ситуацію неможливості задоволення життєво важливих соціальних потреб. Підлітковий вік є складним не лише внаслідок зазначених особливостей. Цьому періодові властиві суперечності й у фізичному розвитку, наприклад, розкоординування рухів, непропорційність, інтенсивний ріст органів та інші явища, які викликають відчуття скутості, особливо у дівчат. Великий вплив на поведінку має статеве дозрівання, а надто тоді, коли життя підлітка неправильно організовано, а духовні запити примітивні. У цих

випадках виникають відхилення від моральних норм у поведінці, засади й інтереси набувають спотворених форм. Створюються сприятливі умови для асоціального розвитку, з'являються розв'язність, потайливість, афективність. Необхідно враховувати таку вікову особливість, як підвищена емоційна лабільність, вразливість. Характер домінуючих переживань часто на довгий час визначає структуру поведінкових реакцій.

До специфічних підліткових поведінкових реакцій належать: реакція емансипації, реакція групування з ровесниками, хобі-реакція; реакції, які зумовлені сексуальною хіттю.

Слід враховувати, що у зв'язку з емоційно-вольовою незрілістю, готовністю до реакцій емансипації та імітації, підліток за слабого виховного контролю може легко опинитися під впливом асоціальних елементів, які маскують свою справжню сутність красивими фразами. Підвищена готовність до зазначених поведінкових реакцій може визначити прихильність підлітка до деліквентних елементів [33].

Установлено, що першопричиною, яка призводить до відхилень у поведінці, є порушення взаємин з групою однолітків, ізолювання його в колективі, що спонукає шукати іншої спільності однолітків, чи навіть більш старших наставників, у якій зникало б емоційне напруження, знову б з'явилася можливість самоствердитися та самореалізуватись як особистість [16, 151].

Велику тривогу викликає той факт, що ізолювані підлітки, які не прийняті у своїй групі, поповнюють кількість неповнолітніх правопорушників. В об'єднаннях асоціальної спрямованості самоствердження здійснюється неадекватними засобами, підлітки задовольняють свої потреби у спілкуванні.

Вони звикають до свого неблагополучного становища в сім'ї, навчальному закладі, колективі, до неуспішності, зневіряються у своїх силах і навіть починають хизуватися своїми девіантними вчинками, недоліками. Щоб виправити ці недоліки, як вказував В.Г. Баженов, слід

перебудувати їхнє ставлення до себе, до навколишніх, створити такі ситуації, які б дали їм можливість виявити позитивні якості особистості [1]. Здійснювати такий вплив на підлітків слід у співпраці сім'ї і навчальному закладі. Їхні зусилля необхідно спрямовувати як на нормалізацію сімейних стосунків, так і на формування сприятливого психологічного клімату у навчальному колективі.

Слід наголосити на тому, що головне місце в житті підлітка посідає дружба з ровесниками. Вона визначає його емоційний стан, ціннісні орієнтації, спрямованість розвитку особистості. Якщо вчитель ігнорує цю особливість, наприклад, перешкоджає дружбі дітей, нав'язує підлітку коло спілкування, негативно відгукується про підлітка у присутності товаришів, це, природно, викликає опір. Крайньою формою вираження такого конфлікту будуть природні реакції цього віку (реакції емансипації, групування), які набувають хворобливих форм, що призводить до негативних наслідків: утеч із дому, негативізму, недовіри та опозиції стосовно дорослих.

Позитивний вплив на підлітків зменшується, якщо в навчальному середовищі немає згоди, єдності дій, якщо вчителі виявляють неприязнь один до одного. У книзі Шевського «Важкий успіх» висловлюється досить категорична, але цілком слухна думка: «...починати потрібно з установа в колективі доброзичливого, шанобливого ставлення вчителів до всіх учнів» [20, 103].

Найчастотнішим є так званий конфлікт поколінь, який виникає внаслідок надмірної опіки і контролю старших за поведінкою і вчинками підлітка. Дуже хворобливо переживають підлітки позбавлення спілкування з ровесниками, з якими встановлені міцні та емоційно значущі стосунки. Також важко сприймається зміна звичних життєвих умов: переїзд до іншого міста, перехід до іншої школи. Виникають адаптаційні реакції на новий склад класу, учителів, товаришів по будинку, сусідів. Іноді причиною переживань стає конфлікт унаслідок комплексу власної

неповноцінності. Часто він виникає як результат неможливості засвоєння програмового матеріалу, приватних «виховних бесід» учителів, погроз і покарань з боку батьків. Іноді такий комплекс зумовлений характерологічними й фізичними особливостями підлітка - дефектом мовлення, зовнішності, які викликають неприйняття і знущання з боку ровесників. З метою самоствердження такі підлітки часто приєднуються до асоціальних компаній або починають уживати алкогольні напої. Причиною психічної травми можуть бути безпідставні звинувачення в певній поведінці, розкриття таємниць, що ретельно зберігалися; знехтувана, нерозділена юнацька закоханість.

Важливу роль у правильній соціалізації підлітка має відігравати сім'я. Підлітки в цей період занадто імпульсивні, емоційні, прагнуть до самостійності і не зважають на думку дорослих. Думка групи і друзів стає для них своєрідним авторитетом і має вирішальне значення. Дуже важливо, щоб у цей період підліток не вступав у різноманітні неформальні групи, які пропагують алкоголь, наркотики та кримінальну діяльність. Тут, на нашу думку, важливу роль має відігравати сімейне оточення, оскільки сім'я займає першочергове місце в процесі виховання та розвитку дитини. Для дитини сім'я – це колектив, у якому спочатку виникає конфлікт між «хочу» і «не можу» [24, 155].

У підлітковому віці сім'я і особливо батьки не повинні втрачати цінність батьківського слова і довіри. Але, незважаючи на моральну відповідальність, покладену на сім'ю, причина злочинності неповнолітніх зазвичай криється в сімейному оточенні. У 90-97% випадків механізм протиправної поведінки був запущений через недоліки сімейного виховання [5]. Стеблінська О.С. вирішальну роль у виникненні розладів особистості неповнолітніх вбачає в неблагополучній моральній атмосфері сім'ї, неправильній педагогічній позиції батьків, відсутності впливу та контролю за поведінкою підлітків [24, 112].

Відхилення в поведінці підлітків зумовлюються не лише віковими особливостями, а й обставинами, за яких формується особистість підлітка. Сім'я є тим осередком соціального існування, де дитина задовольняє свої основні потреби: як матеріально-побутові, так і потреби в симпатії, емоційній підтримці та прийнятті. Їх фрустрація і призводить до тривожності, нервово-психічного дискомфорту, порушень у поведінці [33, 65]. Унаслідок неправильного розвитку стосунків у сім'ї, дефектів сімейного виховання, за нездорових взаємин між батьками підліток засвоює негативні вияви поведінки, у нього можуть формуватися спотворені моральні уявлення, а мимовільна участь у конфліктах, негативні переживання інколи породжують стресові стани, призводять до неврозів, замкненості, уповільненого психічного розвитку. Якщо підліток виховується в гармонійній сім'ї, усі члени якої пов'язані теплими емоційними зв'язками, то несприятливе середовище (асоціальна компанія) не справляє на нього деформуючого впливу, як, скажімо, на підлітка з неблагонадійної, негармонійної сім'ї. До негармонійних сімей належать неповні сім'ї, сім'ї, де є вітчим або мачуха, що не знайшли емоційного контакту. У таких сім'ях відсутня взаємодопомога при вирішенні життєвих проблем, відмічається надмірне домінування одних членів над іншими, часто виникають конфлікти.

Девіантна поведінка дорослих - це небезпека у підготовці юного покоління до життя [20, 139]. І не лише тому, що, наслідуючи дорослих, підліток засвоює аморальні стосунки і сам може вирости девіантною особистістю. Цього може й не трапитися. Окрім сім'ї, моральний вибір визначається й іншими чинниками: шкільним колективом, педагогами, суспільством. Виникає вибірковість у доборі засобів поведінки залежно від обставин. Так формується роздвоєність особистості, якою відзначається найвищий ступінь аморальності - пристосовництво. Підліток виконує лише такі вимоги, які в даному випадкові для неї вигідно виконувати.

Таким чином, негативне ставлення дорослих до моральних цінностей та їхня девіантна поведінка у зв'язку з цим шкідливі для виховання передусім тому, що сприяють виникненню умов для формування негативних виявів поведінки.

Неспроможність батьків виступати повноцінним зразком відповідальної поведінки, відхилення од функцій соціального контролю за підлітком призводять до порушень у розвитку. Підліток розширює коло свого спілкування, інтенсивно оволодіває різними соціальними ролями і тому потребує допомоги батьків у поясненні явищ соціального життя й виробленні власного ставлення до них [4, 67].

Таким чином, можна виділити наступні особливості підліткового періоду, які є групою факторів ризику у формуванні де поведінки: підвищений егоцентризм; потяг до протиставлення, протесту, боротьбі проти виховних авторитетів; підвищене бажання стати дорослим і незалежним від сім'ї; незрілість моральних переконань; занадто чутливе реагування на пубертатні зміни; схильність перебільшувати ступінь складності проблем; криза ідентичності; негативна чи несформована Я-концепція; гіпертрофовані поведінкові реакції; перевищення пасивних допінг-стратегій у подоланні труднощів [20].

1.3. Характеристика деліквентної поведінки неповнолітніх злочинців

Злочинність є одним із значущих явищ, що негативно впливає на розвиток суспільства. Це самостійне, цілісне і суспільно небезпечне явище. Юристи трактують злочин як антигромадське діяння, що завдає шкоди суспільству і є караним [34]. У вітчизняній соціології злочин визначається як протиправна дія, яка є порушенням чинного законодавства [31]. Кримінальним злочином є будь-яка провина (дія чи бездіяльність), яка карається відповідно до правової системи держави. Неповнолітній

злочинець — це підліток або юнак, підозрюваний або доведений у вчиненні злочину [32]. У сучасній науковій літературі та українському законодавстві неповнолітніми вважаються особи, яким до вчинення злочину виповнилося 14 років, але не досягли 18 років.

Поведінка неповнолітніх при підготовці та вчиненні злочину визначається загальними психологічними особливостями підліткового віку, а також індивідуальними особливостями, пов'язаними з їх фізичним і психічним розвитком, умовами життя і виховання. Протиправні дії неповнолітніх мають свідомий та вольовий характер, а тому можуть і повинні нести відповідальність за вчинення суспільно небезпечних дій згідно з чинним законодавством. Проте слід підкреслити, що фізичний і психічний розвиток людини у віці 14-18 років ще не завершився, що відбивається на характері її дій і вчинків. Вікові особливості неповнолітніх відіграють, перш за все, роль «каталізаторів» і «підкріплювачів» протиправної поведінки.

Вивчення проблеми злочинів передбачає розуміння їх природи, причин і механізмів відтворення та функціонування, їх взаємозв'язків з історично обумовленими суспільними процесами, а також шляхів їх подолання. Злочинність пронизує різні сфери суспільства, його соціальні інститути та соціальні відносини. Слід мати на увазі, що злочин є результатом деформації особистості. Злочин завжди є результатом психологічної, моральної, соціокультурної, правової дезадаптації та протесту особистості до соціального середовища, ототожнення із загальноприйнятими нормами.

Панасенко Я. вважає факторами, що сприяють вчиненню злочинів неповнолітніми, є:

- соціально-економічні (зниження життєвого рівня суспільства, неможливість отримати освіту та знайти роботу);

- моральні (відсутність у неповнолітніх ідеалів і суспільних цінностей);
- політичні (недостатня увага держави протидії злочинності неповнолітніх) [23, 306].

З метою розробки ефективних заходів психолого-педагогічної підтримки неповнолітніх правопорушників необхідно вивчити психолого-педагогічну характеристику даної категорії злочинів. Перш за все, слід враховувати їх вікові особливості. Неповнолітніми правопорушниками є діти підліткового та молодшого юнацького віку. До загальних характеристик цього віку психологи відносять мінливість настрою, сенситивність (чутливість до оцінки зовнішності, здібностей, умінь тощо), самовпевненість, критичність до інших, тощо.

Відомий психолог П. Якобсон стверджував, що підлітковий вік є перехідним періодом від дитинства до юності. У підлітковому віці закладаються основи світогляду, формуються характер та інші психічні якості людини, які істотно впливають на поведінку, думки, почуття та ставлення до інших людей і навколишнього світу. Проте підліток ще не має достатнього особистого досвіду для визначення оптимальної моделі поведінки, тому схильність до наслідування є характерною рисою цього віку. Спочатку вибирається об'єкт для імітації «сильна» особистість, яка не завжди може служити позитивним прикладом для наслідування. Також для дитини характерна легка збудливість, різкі зміни настрою та емоцій. Він сприймає скарги серйозно і навіть здатний на самогубство [35].

Психологи характеризуючи процес формування самосвідомості підлітків, виділяють кілька етапів його розвитку: від наївного незнання про себе до певної, часом швидко мінливої, самооцінки. Центр уваги підлітків переміщується із зовнішньої сторони особистості на внутрішню, з більш-менш випадкових рис особистості на характер в цілому. Це пов'язано з іноді перебільшеним усвідомленням власної унікальності і переходом до

духовної самооцінки. У результаті підліток самовизначається як особистість більш високого рівня [23, 307].

У сучасній психолого-педагогічній науці існують різні підходи до визначення понять «девіантна поведінка» та «деліквентна поведінка». Під девіантною (від лат. *deviatio* «відхиляється») вчені розуміють поведінку, яка не відповідає загальноприйнятим нормам міжособистісного спілкування, а також правовим, соціально-психологічним чи моральним нормам, призводить до їх порушення, має злочинний характер і є здійснюється в рамках психічного здоров'я [30]. Девіантна поведінка, за визначенням відомого вченого І. Кона, – це система дій, що відхиляються від загальноприйнятої чи неявної норми, будь то норми психічного здоров'я, права, культури чи моралі [36].

Деліквенту поведінку дослідники визначають як:

1) психологічну схильність до вчинення злочину (останнє пояснює кримінальну відповідальність);

2) діяння, відмінне від кримінального правопорушення. Під терміном «делінквентна поведінка» (походить від лат. *delinquens* — «вчинення дії» та англ. — «вина») розуміють злочинну, кримінальну поведінку [30] або психологічну схильність до правопорушення, під якою розуміють злочинну, злочинну поведінку [30]. У довідкових виданнях делінквентна поведінка визначається як девіантна поведінка, що карається в крайніх формах [34].

Вітчизняний дослідник В. Оржеховська стверджує, що злочинна поведінка проявляється в:

- суперечності в нормах і оцінках поведінки в найближчому оточенні, низька самооцінка молоді;

- неблагополучні сімейні відносини;

- розбіжності в нормах і оцінках різних груп;

- вживання алкоголю, наркотиків (термін також відноситься до цієї групи).

- відчуженість від дорослих і негативне самоствердження;

- негативне наслідування окремих асоціальних типів” [21].

О. Беспалько представляє деліквентну поведінку як сукупність протиправних дій людини, за які в особливо тяжких випадках може бути призначено покарання відповідно до чинного законодавства [3].

Відомий вчений-педагог М. Фіцула під поняттям деліквентність розуміє психічну готовність до злочину, повторну антигромадську поведінку та дії, а також формування негативно спрямованих особистісних установок [32].

При дослідженні самооцінки молодшої людини з деліквентною поведінкою необхідно виділити два протилежних напрямки. По-перше, дослідники стверджують, що недостатня, завищена самооцінка, що супроводжується соціальною дезадаптованістю особистості, створює досить широкий спектр конфліктних ситуацій і за певних умов сприяє прояву злочинної поведінки підлітка. З іншого боку, самооцінка молодих правопорушників нижча, ніж у молодих людей, які дотримуються норм закону [23, 308].

Мотиваційна сфера підлітків характеризується за своєю структурою ієрархічною будовою, наявністю певної системи підпорядкування різноманітних мотиваційних тенденцій на основі провідних соціально значущих і цінних для особистості мотивів. Так звані невмотивовані дії, які досить часто зустрічаються в підлітковому віці, аж ніяк не є нерозумними. Їх мотиви з тих чи інших причин не усвідомлюються підлітком і не піддаються логічному аналізу. Щоб їх зрозуміти, необхідно чітко розмежовувати напруженість, а часто й внутрішні конфлікти в психіці підлітка та соціально-конфліктну поведінку. У ранньому підлітковому віці завершується перехідний період, утворюється динамічний стереотип, характер стає більш чітко окресленим і стійким.

Підлітки діють більш усвідомлено, в їхніх діях виявляються організованість і врівноваженість, підвищується інтерес до подій життя, зростає почуття відповідальності за свої дії.

Основними тенденціями підліткової злочинності є:

1. Щорічне зростання кількості злочинів і правопорушень серед неповнолітніх.
2. Груповий характер злочинності та злочинності неповнолітніх.
3. Організований характер злочинності неповнолітніх.
4. Зв'язок злочинності неповнолітніх з алкоголізмом і наркоманією.
5. Негативний вплив та аморальні установки неблагополучних сімей.
6. Зменшення позитивного впливу закладів освіти.
7. Недостатнє дозвілля неповнолітніх та молоді.
8. Витрати на функціонування соціальних закладів та організацію боротьби зі злочинністю [23, 308].

Основними причинами, що штовхають неповнолітніх на вчинення злочинів, є матеріальна вигода, бажання самоствердитися та завоювати авторитет серед однолітків.

Неповнолітні злочинці мають такі особливості психіки, які відрізняють їх від звичайних підлітків. Останні зводяться до наявності яскраво вираженого протесту до існування їх в навколишніх умовах; у них тяжко відбувається адаптація; їх слабо контрольоване поведіння супроводжується вираженою агресією, тривожністю та відчуттям дискомфорту.

Слід зазначити, що специфіка протиправного поведіння неповнолітніх злочинців багато в чому визначається видом зробленого ними злочину. Так для злодіїв характерні порушення ідентифікації власного Я, підкреслений індивідуалізм. Хуліганам більш властива напруженість фізичних потреб, тілесний дискомфорт. Вони прагнуть актуалізувати потребу у самоповазі. Представники групи вбивць найбільшою мірою характеризуються імпульсивністю, агресивністю і

слабким самоконтролем свої дій. При цьому вони можуть бути дуже вразливими, і гостро переживати нанесені їм образи. Засуджені за зґвалтування здебільшого проявляють ірраціональність намірів, виражений індивідуалізм та високі домагання на фоні емоційної нестиглості

До соціальних установ, які здійснюють психолого-педагогічний супровід неповнолітніх правопорушників, належать загальноосвітні школи, школи-інтернати, школи соціальної реабілітації, позашкільні навчальні заклади, місцеві органи законодавчої та виконавчої влади, районні та міські соціальні центри для сім'ї, дітей та підлітків, громадські організації, громадськість. дитячі організації, приймальники-розподільники, притулки для неповнолітніх, центри соціально-психологічної реабілітації неповнолітніх, служби у справах неповнолітніх, карний розшук у справах неповнолітніх, освіта, психологія, медицина, спорт, мистецтво, соціальний захист, релігія, громадські установи та організації, фізичні особи, тощо.

Вивчаючи проблему девіантної та деліквентної поведінки неповнолітніх злочинців, слід звернути увагу на розробку сучасними дослідниками ефективних напрямків роботи з дітьми цієї категорії: реабілітації, соціальної адаптації, соціально-педагогічних технологій роботи з неповнолітніми злочинцями.

Караман О. Л. визначає, що основними завданнями соціально-виховної роботи з молодими правопорушниками є:

- діагностика (визначення особливостей неповнолітнього, його розвитку, соціальних зв'язків; комплексна оцінка потреб для подальшого планування роботи);
- прогностична (розробка особистих планів роботи з неповнолітнім злочинцями);

- виховна (створення умов для всебічного правового, морального, трудового, художньо-естетичного та фізичного розвитку неповнолітнього злочинця);
- освітня (задоволення пізнавальних і професійних потреб неповнолітнього злочинця);
- трудова (залучення до суспільно корисної праці та корисної зайнятості, розвиток професійних навичок);
- правова (захист прав злочинця);
- соціально-медична (створення умов для утримання та охорони здоров'я, його зміцнення, профілактика алкогольної та наркотичної залежності);
- профілактична (реалізація профілактичних програм з формування відповідальної поведінки, здорового способу життя та профілактики правопорушень);
- соціально-побутова (створення оптимальних умов життя неповнолітніх злочинців);
- координаційна (узгодженість цілей і змісту діяльності всіх установ, пов'язаних з роботою з неповнолітніми злочинцями) [11].

В результаті аналізу підходів до розуміння сутності понять «девіантна поведінка» та «деліквентна поведінка» встановлено, що під «девіантною поведінкою» розуміється таке порушення психічно здоровою особою моральних правил і норм поведінки в суспільстві, що носить злочинний характер, а під «деліквентною поведінкою» — порушення тих самих норм поведінки, що призводить до кримінальна відповідальність. Психологія молодих злочинців дуже складна і має важливі особливості. Таким підліткам властиві нестійкість, упертість і імпульсивність. Мотиви поведінки неповнолітніх злочинців у більшості випадків нечіткі та суперечливі, внутрішня позиція затуманена і нелегка для розпізнавання, тому виховний вплив не завжди досягає мети.

Особистісні характеристики неповнолітніх злочинців свідчать про те, що хоча ступінь їх виховної занедбаності може бути різною, у всіх злочинців є протиправні нахили та негативні риси характеру, які, крім інших обставин, впливають на вчинення злочину. Сьогодні всі соціальні інститути мають системно, цілісно та ефективно працювати над психолого-соціальним супроводом та профілактикою делінквентної поведінки дітей цієї категорії.

РОЗДІЛ 2.

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ НЕПОВНОЛІТНІХ ЗЛОЧИНЦІВ З ПРОЯВАМИ ДЕЛІКВЕНТНОЇ ПОВЕДІНКИ

2.1. Процедура та методичне забезпечення дослідження

З метою перевірки гіпотетичного положення кваліфікаційної роботи магістра, тобто вивчення співвідношення соціальної зрілості та прояву деліквентної поведінки підлітків, що характеризується типовими симптомокомплексами його особистісних властивостей та стилю міжособистісної взаємодії. нами було складено програму емпіричного дослідження, яка включала в себе фіксацію і аналіз отриманих результатів.

Дослідження проводилось на вибірці підлітків, які стоять на обліку в Центрі пробації Запорізької області ($n = 24$) і включало в себе один діагностичний зріз.

Для визначення психологічних особливостей співвідношення соціальної зрілості та прояву деліквентної поведінки підлітків, нами було запропоновано виконання серії діагностичних методик:

1. *Методика “Q-сортировка” В.Стефансона*, використовується для вивчення уявлень про себе. Випробуваному пропонується набір карток, які містять твердження або назви властивостей особистості. Їх необхідно розподілити по групам від “найбільш характерних” до “найменш характерних” для нього. Перевагою методики є те, що при роботі з нею випробуваний проявляє свою індивідуальність, реальне “Я”, а не “відповідність - невідповідність” статистичним нормам і результатам інших людей. Завдання можуть бути заготовлені у відповідності з цілями діагностики. Методика дозволяє визначити шість основних тенденцій поведінки людини в реальній групі: *залежність, незалежність, комунікативність, замкнутість, прийняття “боротьби” та уникнення*

“боротьби”. Тенденція до залежності визначається як внутрішнє прагнення індивіда до прийняття групових стандартів і цінностей: соціальних і морально-етичних. Тенденція до комунікабельності свідчить про контактність, прагнення утворювати емоційні зв’язки як у своїй групі, так і за її межами. Тенденція до “боротьби” - активне прагнення особистості брати участь в груповому житті, досягати більш високого статусу в системі міжособистісних взаємин; і навпаки тенденція уникнення “боротьби” показує прагнення відійти від взаємодії, зберегти нейтралітет у групових суперечках і конфліктах, здатність до компромісним рішенням.

Кожна з цих тенденцій має внутрішню і зовнішню характеристику, тобто залежність, комунікабельність і “боротьба” можуть бути істинними, внутрішні властивими особистості, а можуть бути зовнішніми, своєрідною “маскою”, яка приховує справжнє обличчя людини. Якщо число позитивних відповідей у кожній парі наближається до 20, то ми говоримо про перевагу тієї чи іншої стійкої тенденції, що властива індивіду, і яка проявляється не тільки в певній групі, але й за її межами.

2. *Методика діагностики показників і форм агресії А.Басса та А.Даркі.* Досліджуваному пропонується серія запитань, на які він повинен відповісти в міру відповідності його стилю життя та способу життя. Обробка результатів за допомогою ключа дозволяє виділити основні показники та форми агресії людини:

- фізична агресія - використання фізичної сили проти іншої людини;
- вербальна агресія - вираження негативних почуттів як через форму (сварка, крик тощо), так і через зміст словесних звернень до інших осіб (погроза, прокляття, тощо);
- непряма агресія - використання непрямим шляхом спрямованих проти інших осіб пліток, насміхань та прояв неспрямованих, невпорядкованих поривів злості (у крику, тупаннями ногами тощо);

- негативізм - опозиційна форма поведінки, спрямована зазвичай проти авторитету й керівництва, яка може зростати від пасивного опору до активних дій проти вимог, правил і законів;

- роздратування - схильність до роздратування, готовність при найменшому збудженні перейти у різкість, грубість тощо;

- підозрілість - схильність до недовіри та обережному відношенню до людей, які виходять із переконань, що оточуючі наміряні надати шкоди;

- образа - прояви заздрості і ненависті до оточуючих, обумовлені почуттям гніву, невдоволеності кимсь або навіть всім світом за дійсні або надумані страждання;

- аутоагресія або почуття вини - дії по відношенню до себе і оточуючим, що виходять з можливого переконання самого досліджуваного в тому, що він є поганою людиною і вчиняє скрізь погано.

3. *Методика діагностики міжособистісних відносин Т.Лірі* призначена для дослідження уявлень особистості про себе (Я-реальне), про те, яким потрібно було б бути в ідеалі (Я-ідеальне). Також за допомогою даної методики виявляють переважний тип відносин до людей. При дослідженні міжособистісних відносин виділяють два фактори: домінування - підпорядкування та дружелюбність - агресивність.

Для уявлення основних соціальних орієнтацій будується умовна схема у вигляді кола, розділеного на три сектори, які в свою чергу розділені на вісім. Для більш точного опису коло ділять на 16 секторів. Схема Т.Лірі в основі має припущення, що чим ближче результати досліджуваного до центру кола, тим сильніше взаємозв'язок цих двох змінних.

Опитувальник містить 128 оціночних суджень, із яких в кожному із 8-ми типів відношень утворюється 16 пунктів, впорядкованих по висхідній інтенсивності. Методика побудована так, що судження, спрямовані на виявлення певного типу відносин, розміщена не підряд, а особливим чином: вони групуються по 4 та повторюються через рівну кількість

визначень. При обробці підраховується кількість відношень кожного типу. максимальна оцінка рівня - 16 балів, але вона розділена на 4 ступені вираженості відношення:

0 - 4 бала - низька

› адаптивна поведінка

5 - 8 балів - помірна

9 - 12 балів - висока

› екстремальна поведінка до патології

13 -16 балів - екстремальна

В методиці виділяються такі типи відносин до навколишніх: 1 - авторитарний, 2 - егоїстичний, 3 - агресивний, 4 - підозрілий, 5 - підпорядкований, 6 - залежний, 7 - дружелюбний, 8 - альтруїстичний.

4. *Опитувальник FPI (форма B)* використовується для діагностики станів і властивостей особистості, які мають першопочаткове значення для процесу соціальної адаптації і регуляції поведінки.

Опитувальник FPI містить 12 шкал, що містять 114 запитання, на які потрібно відповісти “так” або “ні”. 1-9 шкали виступають основними (базовими), а 10-12 - інтегруючими шкалами:

- шкала 1 (невротичність) - характеризує рівень невротизації особистості. Високі оцінки відповідають вираженому невротичному синдрому астенічного типу із значними психосоматичними порушеннями.

- шкала 2 (спонтанна агресивність) - дозволяє виявити й оцінити психопатизацію інтротенсивного типу. Високі оцінки свідчать про підвищений рівень психопатизації, який створює передумови для імпульсивної поведінки.

- шкала 3 (депресивність) - дає можливість діагностувати ознаки, характерні для психопатологічного депресивного синдрому. Високі оцінки по шкалі відповідають наявності цих ознак в емоційному стані, в поведінці, у ставленні до себе і до соціального середовища.

- шкала 4 (дратівливість) - дозволяє судити про емоційну стійкість. Високі оцінки свідчать про нестійкий емоційний стан із схильністю до афективного реагування.

- шкала 5 (комунікабельність) - характеризує як потенційні можливості, так і реальні прояви соціальної активності, високі оцінки дозволяють говорити про наявність вираженої потреби в спілкуванні й постійній готовності до задоволення цієї потреби.

- шкала 6 (врівноваженість) - відображає стійкість до стресу. Високі оцінки свідчать про добру захищеність до впливу стрес-факторів звичних життєвих ситуацій, які базуються на впевненості в собі, оптимістичності та активності.

- шкала 7 (реактивна агресивність) - виявляє наявність ознак психопатизації екстратенсивного типу. Високі оцінки свідчать про високий рівень психопатизації, який характеризується агресивним ставленням до соціального оточення і вираженим прагненням до домінування.

- шкала 8 (сором'язливість) - відображає схильність до стресового реагування на звичні життєві ситуації, що протікає по пасивно-захисному типові. Високі оцінки по шкалі відображають наявність тривожності, невпевненості, наслідком яких є труднощі у соціальних контактах.

- шкала 9 (відкритість) - дозволяє характеризувати ставлення до оточуючого середовища та рівень самокритичності. Високі оцінки свідчать про прагнення до довірливо-відвертої взаємодії з оточуючими людьми при високому рівні самокритичності.

- шкала 10 (екстраверсія - інтроверсія) - високі оцінки по шкалі відповідають вираженій екстравертованості особистості, а низькі - вираженій інтровертованості.

- шкала 11 (емоційна лабільність) високі оцінки по шкалі вказують на нестійкість емоційного стану, який проявляється в частих коливаннях настрою, підвищеної збудливості, дратівливості, недостатній

саморегуляції. Низькі оцінки можуть характеризувати не тільки високу стабільність емоційного стану, але розвинуте вміння володіти собою.

Отримані дані по шкалам перевіряються за ключем і переводяться у бали: 1 -3 - низький рівень; 4 - 6 балів - середній рівень; 7 - 9 балів - високий рівень.

Проведення вказаних методик ретельно нами опрацьовувалось за допомогою методів математичної статистики. Цей й дало змогу підтвердити наше гіпотетичне положення.

3.2. Результати проведеного дослідження

Після проведення названих методик нами були отримані дані по кожній з них згідно процедури їх опрацювання. Їх фіксація дала змогу провести інтерпретаційний аналіз стосовно вивчення співвідношення соціальної зрілості та прояву деліквентної поведінки підлітків, що характеризується типовими симптомокомплексами їх особистісних властивостей та стилю міжособистісної взаємодії.

Проведення методики Q-сортировки В.Стефансона дало змогу зафіксувати такі дані у експериментальній вибірці за оцінюванням “соціального Я” (“Яким мене бачать інші?”). Результати проведення методики дали змогу виділити такі середньогрупові показники вираження основних тенденцій в групі випробуваних (Рис.2.1.).

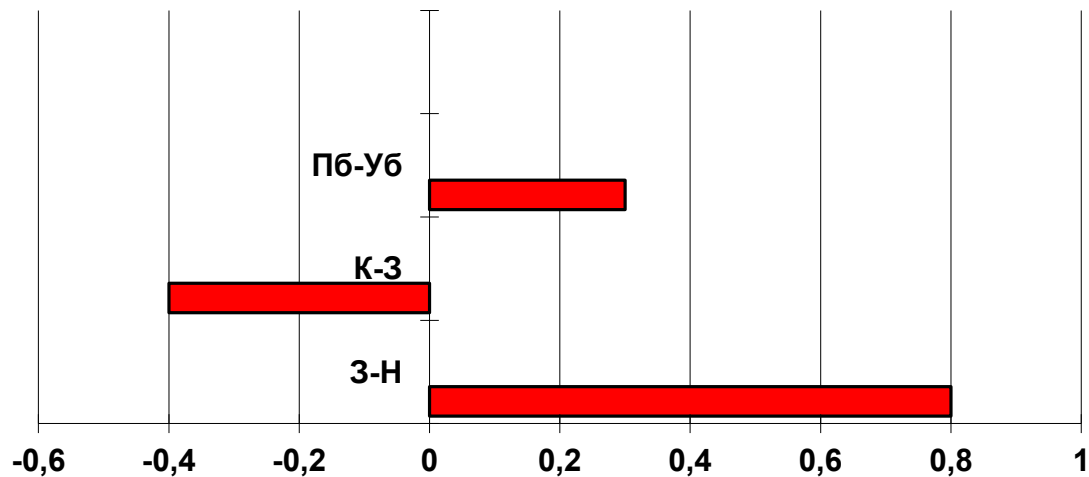

Рис.2.1 Середньогруповий розподіл показників вираженості основних тенденцій поведінки у групі при оцінюванні “Соціального Я”

Як видно з розподілу домінуючу позицію займає тенденція “залежність – незалежність”, що визначається як внутрішнє прагнення індивіда до прийняття групових стандартів і цінностей: соціальних і морально-етичних. Низький показник вираження тенденції „комунікабельності” свідчить про відсутність контактності, прагнення утворювати емоційні зв’язки в групі. Рівень вираження тенденції “прийняття боротьби” свідчить про прагнення досягати високого соціального статусу.

Коли випробуваним запропонували виконати це ж саме завдання, тільки оцінюючи своє “Актуальне Я” (“Який я у різних ситуаціях?”), то середньогруповий розподіл показників вираженості основних тенденцій поведінки в групі отримав дещо інший вигляд (Рис.2.2.).

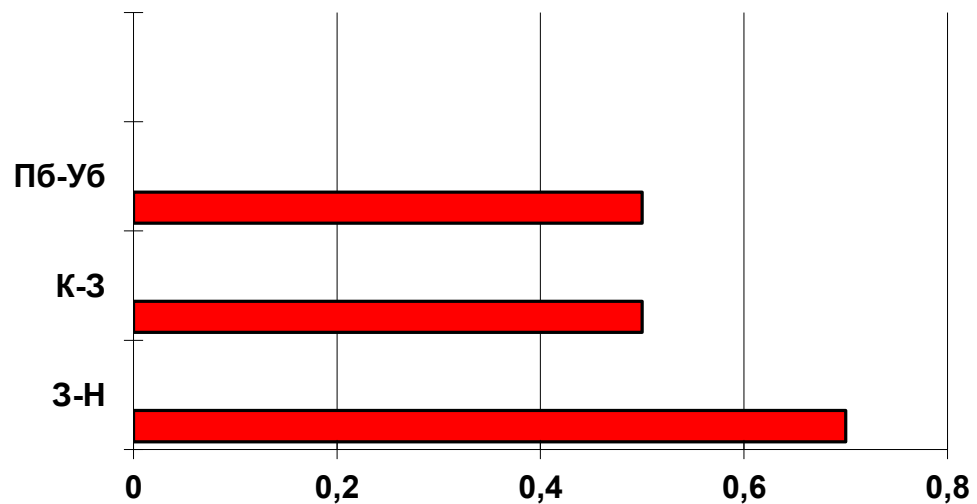

Рис.2.2. Середньогруповий розподіл показників вираженості основних тенденцій поведінки у групі при оцінюванні “Актуального Я”

Як видно при оцінюванні “Актуального Я” було зафіксовано закономірність домінування тенденції “залежність – незалежність”, але в той же час середнього рівня прояву отримали тенденції „уникнення боротьби” як прагнення відходити від взаємодії, зберігати нейтралітет в групових суперечках і конфліктах, проявляти нахили до компромісних рішень; та „комунікабельності” як контактність, прагнення утворювати емоційні зв’язки як у своїй групі, так і за її межами.

Як робоче припущення нами були взяті до уваги показники вираження агресивності підлітків. Після проведення методики з визначення агресивності Басса і Даркі було відмічено показники домінування певних її ознак (Рис.2.3.).

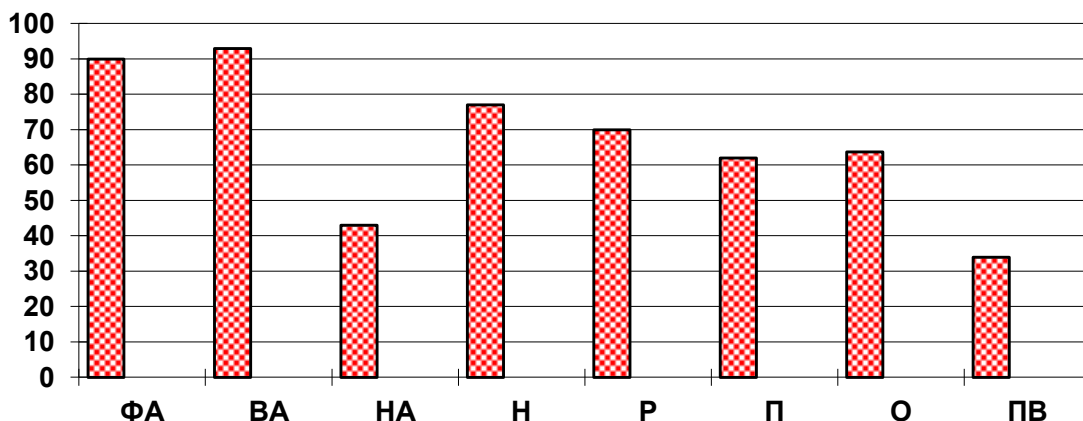

Рис. 2.3. Середньогруповий розподіл показників форм прояву агресії за методикою А.Басса і А.Даркі

Зокрема, в групі випробуваних домінують показники фізичної і вербальної агресії, негативізму та роздратування. В цілому показник індексу агресивності $[(“1”+ “2” +”3”)/3]$ в групі склав - 75,3; а показник індексу ворожості $[(“6”+”7”)/2]$ - 63,5.

Такі результати засвідчують, що цим випробуваним притаманне часте використання фізичної сили проти іншої людини; у вираженні своїх негативних почуттів вони використовують сварки, крик, непристойні слова і погрози; їх поведінка найчастіше опозиція, спрямована зазвичай проти авторитету й керівництва, яка може зростати від пасивного опору до активних дій проти вимог, правил і законів; також вони схильні до роздратування, і при найменшому збудженні швидко готові перейти у різкість, грубість тощо;

Такі результати повинні мати об’єктивне підтвердження у типових особистісних характеристиках особистості підлітків та стилю його міжособистісної взаємодії, яке ми отримали при обробці методик: опитувальник FPI (форма В) та тесту діагностики міжособистісних відносин Т.Лірі.

Опитувальник FPI слугує об'єктивним матеріалом щодо діагностики станів і властивостей особистості, які мають першопочаткове значення для процесу соціальної адаптації і регуляції поведінки. Ми вважаємо, що результати проведення цієї методики можна вважати матеріалом верифікації попередніх методик. Середньогруповий розподіл показників методики у групі випробуваних представлений у Рис.2.4.

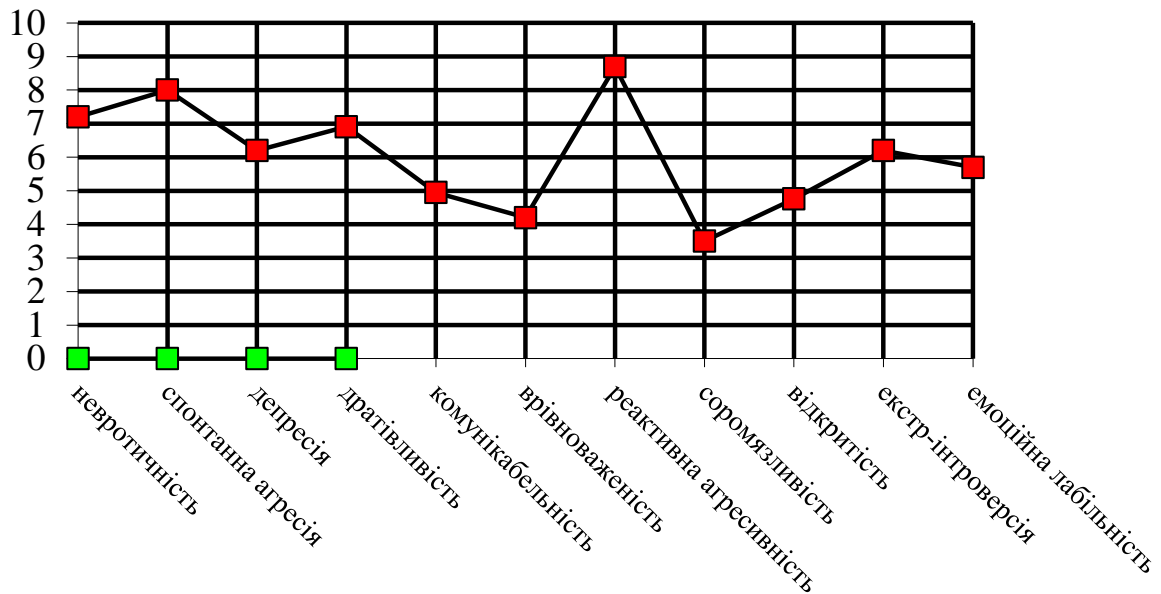

Рис. 2.4. Середньогруповий розподіл показників за методикою FPI

Як видно із середньогрупового розподілу, в групі домінують показники невротичності, спонтанної і реактивної агресивності. Високі показники невротичності свідчать вираженим ознакам психосоматичних порушень (про це неодноразово підкреслюється у роботах психологів, які проводили дослідження на вибірці осіб, позбавлених волі); спонтанна агресивність фіксує підвищений рівень психопатизації, який створює передумови для імпульсивної поведінки; тому закономірним є й високий показник реактивної агресивності, який характеризується агресивним ставленням до соціального оточення і вираженим прагненням до домінування.

Середньогрупові показники за методикою діагностики міжособистісних стосунків Т.Лірі виявили такі результати (Рис.2.5.).

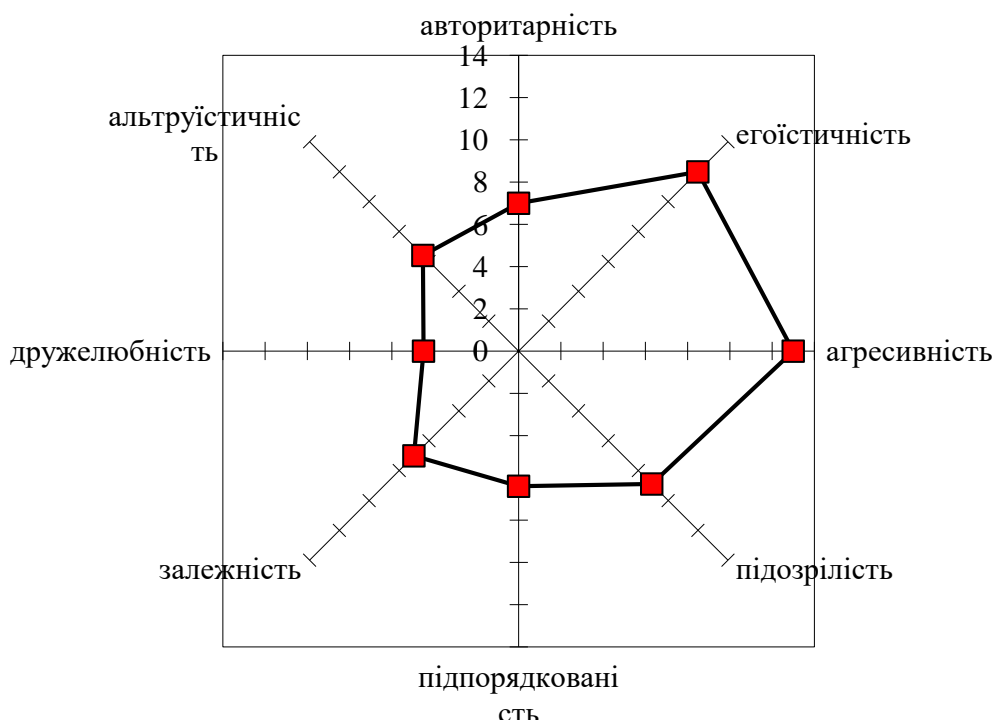

Рис. 2.5. Розподіл середньогрупових показників за шкалами методики Т.Лірі

Для підрахунку залежностей між даними показниками нами використовувався коефіцієнт кореляції суми добутків Пірсона [9]:

$$\tau = \frac{\sum [(X_i - X) (Y_i - Y)]}{n \lambda_x \lambda_y}$$

де, X та Y - порівнювальні кількісні ознаки;

n - число порівнювальних спостережень;

λ_x та λ_y - стандартні відхилення у співставлюваних рядах.

Аналіз представленої інтеркореляційної матриці дав змогу зафіксувати статистично значущі залежності кореляційного співвідношення.

Для визначення значущості кореляційного співвідношення нами використовувався t - критерій Ст'юдента [9]:

$$T = \frac{R_{xy}}{\sqrt{\frac{1 - (R_{xy})^2}{n'}}$$

де, n' - число ступенів свободи.

За таблицею розподілу критичних значень t -критерія Ст'юдента для $n=24$ знаходили значення t -критерію при певному рівні значущості (p). Підрахунок коефіцієнта кореляції та визначення її статистичної значущості для даної вибірки за допомогою t -критерія Ст'юдента дозволили нам виділити певні закономірні прояви досліджуваних показників.

Що стосується тенденції “залежність-незалежність” в оцінюванні “Соціального Я” та “Актуального Я”, то відмічена відмінність у розподілі на 5%-ому рівні значущості. Також тенденція “залежність-незалежність” в оцінюванні соціального Я віднайшла негативні кореляційні зв'язки із показниками відкритості ($p=0,05$). Дана тенденція в оцінюванні актуального Я корелює із показниками підозрливості ($p = 0,05$).

При більш ретельному аналізові отриманих результатів було винайдено певні симптомокомплекси особистісних характеристик, до яких при оцінюванні *соціального Я* підлітків відносяться екстравертованість, спонтанна агресивність та егоїстичність; а при оцінюванні *актуального Я* виділяються – фізична агресивність, дратівливість та негативізм. Отримані дані дають підстави для ствердження щодо взаємообумовленості соціальної зрілості та прояву деліквентної поведінки юнака, про що свідчить завищений рівень агресивності (це своєрідна форма прагнення домінування над іншими, яка блокує усі інші можливі форми реалізації даної потреби).

З другого боку, відмічена *егоїстичність* у міжособистісних контактах загострює агресивне ставлення до соціального оточення, що проявляється як у виражених егоїстичних рисах, орієнтації на себе, так й нахилами до суперництва.

Таким чином, проведене дослідження дає усі підстави для підтвердження висунутого гіпотетичного положення. Дійсно тенденції “залежності-незалежності” при оцінюванні соціального Я підлітків з деліквентною поведінкою характеризують їх як особистостей, які прагнуть добиватися більш високого статусу у соціальному середовищі за рахунок вираженого екстраверсійного характеру прояву фізичної, вербальної та реактивної агресивності на рівні дратівливості, неврівноваженості, особистісних прагнень незалежності та егоїстичної переконаності.

ВИСНОВКИ

1. Особистість злочинця характеризується появою певних змін (вад) у його психологічній структурі. Ціннісні орієнтації, потреби, схильності та переконання піддаються змінам. Виникають негативні риси характеру: жорстокість, озлобленість, жадібність, боягузтво тощо. Особистість злочинця включає цілу систему психологічних характеристик: мотивації, установки, переконання, емоційно-вольові особливості.

2. Крім поняття «злочинність неповнолітніх» вживається також термін «підліткова злочинність». Однак це не виправдано, оскільки підліток – це дівчина чи хлопець 12-16 років. За підлітковим віком йде юність, але термін «злочинність неповнолітніх» також був би некоректним, оскільки підлітковий вік не закінчується у 18 років. Іноді вживається термін «дитяча злочинність», але зазвичай цей термін можна використовувати для опису діянь у віці до 16 років, оскільки злочини, вчинені особою у віці від 17 до 18 років, жодним чином не можуть вважатися дитячими.

Формування особистості - процес становлення людини під впливом тих суспільних відносин, в які вона вступає; опанування людиною системи знань, уявлень про світ, трудовими навичками .

Підлітковий вік - один із кризових етапів у становленні особистості. Він характеризується рядом специфічних особливостей. Це вік кардинальних змін у сфері свідомості, діяльності і системи взаємовідносин. Цей етап характеризується бурхливим ростом людини, формуванням його організму у процесі статевої зрілості, що помітно впливає на психологічні особливості підлітка.

Важливу роль у правильній соціалізації підлітка має відігравати сім'я. Підлітки в цей період занадто імпульсивні, емоційні, прагнуть до самостійності і не зважають на думку дорослих. Думка групи і друзів стає

для них своєрідним авторитетом і має вирішальне значення. Дуже важливо, щоб у цей період підліток не вступав у різноманітні неформальні групи, які пропагують алкоголь, наркотики та кримінальну діяльність. Тут, на нашу думку, важливу роль має відігравати сімейне оточення, оскільки сім'я займає першочергове місце в процесі виховання та розвитку дитини. Для дитини сім'я – це колектив, у якому спочатку виникає конфлікт між «хочу» і «не можу».

У підлітковому віці сім'я і особливо батьки не повинні втрачати цінність батьківського слова і довіри. Але, незважаючи на моральну відповідальність, покладену на сім'ю, причина злочинності неповнолітніх зазвичай криється в сімейному оточенні. У 90-97% випадків механізм протиправної поведінки був запущений через недоліки сімейного виховання.

3. Злочинність є одним із значущих явищ, що негативно впливає на розвиток суспільства. Це самостійне, цілісне і суспільно небезпечне явище. Юристи трактують злочин як антигромадське діяння, що завдає шкоди суспільству і є караним. Кримінальним злочином є будь-яка провина (дія чи бездіяльність), яка карається відповідно до правової системи держави. Неповнолітній злочинець — це підліток або юнак, підозрюваний або доведений у вчиненні злочину.

В результаті аналізу підходів до розуміння сутності понять «девіантна поведінка» та «деліквентна поведінка» встановлено, що під «девіантною поведінкою» розуміється таке порушення психічно здоровою особою моральних правил і норм поведінки в суспільстві, що носить злочинний характер, а під «деліквентною поведінкою» — порушення тих самих норм поведінки, що призводить до кримінальної відповідальності. Психологія молодих злочинців дуже складна і має важливі особливості. Таким підліткам властиві нестійкість, упертість і імпульсивність. Мотиви поведінки неповнолітніх злочинців у більшості випадків нечіткі та

суперечливі, внутрішня позиція затуманена і нелегка для розпізнавання, тому виховний вплив не завжди досягає мети.

Особистісні характеристики неповнолітніх злочинців свідчать про те, що хоча ступінь їх виховної занедбаності може бути різною, у всіх злочинців є протиправні нахили та негативні риси характеру, які, крім інших обставин, впливають на вчинення злочину. Сьогодні всі соціальні інститути мають системно, цілісно та ефективно працювати над психолого-соціальним супроводом та профілактикою делінквентної поведінки дітей цієї категорії.

4. З метою перевірки гіпотетичного положення кваліфікаційної роботи магістра, тобто вивчення співвідношення соціальної зрілості та прояву делінквентної поведінки підлітків, що характеризується типовими симптомокомплексами його особистісних властивостей та стилю міжособистісної взаємодії. нами було складено програму емпіричного дослідження, яка включала в себе фіксацію і аналіз отриманих результатів.

Дослідження проводилось на вибірці підлітків, які стоять на обліку в Центрі пробації Запорізької області ($n = 24$) і включало в себе один діагностичний зріз.

Для визначення психологічних особливостей співвідношення соціальної зрілості та прояву делінквентної поведінки підлітків, нами було запропоновано виконання серії діагностичних методик: Методика “Q-сортировка” В.Стефансона, Методика діагностики показників і форм агресії А.Басса та А.Даркі, Методика діагностики міжособистісних відносин Т.Лірі, Опитувальник FPI (форма В).

При більш ретельному аналізові отриманих результатів було винайдено певні симптомокомплекси особистісних характеристик, до яких при оцінюванні соціального Я підлітків відносяться екстравертованість, спонтанна агресивність та егоїстичність; а при оцінюванні актуального Я виділяються – фізична агресивність, дратівливість та негативізм. Отримані дані дають підстави для ствердження щодо взаємообумовленості

соціальної зрілості та прояву деліквентної поведінки юнака, про що свідчить завищений рівень агресивності (це своєрідна форма прагнення домінування над іншими, яка блокує усі інші можливі форми реалізації даної потреби).

З другого боку, відмічена егоїстичність у міжособистісних контактах загострює агресивне ставлення до соціального оточення, що проявляється як у виражених егоїстичних рисах, орієнтації на себе, так й нахилами до суперництва.

Таким чином, проведене дослідження дає усі підстави для підтвердження висунутого гіпотетичного положення. Дійсно тенденції “залежності-незалежності” при оцінюванні соціального Я підлітків з деліквентною поведінкою характеризують їх як особистостей, які прагнуть добиватися більш високого статусу у соціальному середовищі за рахунок вираженого екстраверсійного характеру прояву фізичної, вербальної та реактивної агресивності на рівні дратівливості, неврівноваженості, особистісних прагнень незалежності та егоїстичної переконаності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Баженов В.Г. Виховання педагогічно занедбаних підлітків. Київ: Знання, 2002. 415 с.
2. Бандурка І. О. Кримінологічна характеристика особистості неповнолітнього злочинця. *Наше право*. 2014. № 6. С. 92–100.
3. Безпалько О. В. Соціальна педагогіка в схемах і таблицях: навчальний посібник. Київ: Центр навчальної літератури, 2003. 134 с.
4. Гурлева Т.С. Розвиток автономної відповідальності у підлітка: аргументи „за”. *Практична психологія та соціальна робота*. 2003. №9. С. 64–68
5. Дубовик К. Є. Вплив факторів сімейного неблагополуччя на формування девіантної поведінки у неповнолітньої особистості. URL: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeBu>.
6. Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: в 3 кн. Київ: Ін Юре, 2007. Кн. 1: *Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки*. 2007. С. 138–140.
7. Заросинський Ю. Л. Стан і тенденції злочинів, що вчиняються неповнолітніми в Україні. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія: Юридичні науки. Випуск 6-1. Том 3. 2014. С. 117–121.
8. Зелинский А.Ф. Криминальная психология. Київ: Юринком Интер, 1999. С. 9-12.
9. Злочинність і протидія їй в умовах війни: глобальний, регіональний та національний виміри : зб. тез доп. наук.-практ. конф. МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ ; Кримінол. асоц. України ; Наук. парк «Наука та безпека». Вінниця : ХНУВС, 2023. 292 с.
10. Іванов, Ю.Ф., Джужа, О.М.. Кримінологія. Київ: Вид. Паливода А.В. 2006

11. Караман О. Л. Функції соціально-педагогічної роботи з неповнолітніми засудженими в пенітенціарних закладах. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*. 2011, Вип. №4 (215). С. 72–80.
12. Коржанський, М.Й.. Кримінальне право і законодавство України: курс лекцій. Київ. 2001
13. Костенко О.М. Соціальний натуралізм як методологічний принцип юриспруденції та кримінології. *Вісник Академії правових наук України*. 2004. № 4. С. 134.
14. Костенко О.М. Природні і людські фактори у праві. Дослідження з позиції соціального натуралізму. *Вісник НАН України*. 2005. № 8. С. 26–35;
15. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. Київ: Радянська школа, 1989. 609с.
16. Коцюба АЛ. Вивчення і визначення індивідуально-психологічних особливостей делінквентів. Т -Вин. 5. С 145-154.
17. Кримінологія: підручник для студентів вищих навч. закладів /О. М. Джужа, Я. Ю. Кон-дратьєв, О. Г. Кулик, П. П. Михайленко та ін.; за заг. ред. О. М. Джужи. Київ: Юрінком Інтер, 2002. 416 с.
18. Маннапова К. Р. Особливості особистості неповнолітніх правопорушників. 2009. С. 215-219
19. Музика В. В. Порівняльний аналіз кримінальної відповідальності неповнолітніх у деяких країнах Європи. *Науковий вісник Сіверщини. Серія : Право*. 2022. № 3. С. 113-123.
20. Оржехівська В.М. Педагогічна профілактика девіантної поведінки неповнолітніх. Київ: Знання, 2000. - 264 с.
21. Оржеховська В. М. Профілактика правопорушень серед неповнолітніх: навчально-методичний посібник. Київ: ВіАн, 1996. 352 с.
22. Павленко І.О. Девіантна поведінка – питання виховної системи. Методичні рекомендації для використання в практичній роботі керівниками загальноосвітніх навчальних закладів, педагогами-організаторами, психологами, громадськими інспекторами. Лубни 2012, 27с

23. Панасенко Я., Макаренко А., Стрижак Р. Проблема девіантної та делінквентної поведінки у неповнолітніх правопорушників: психолого-педагогічний аналіз. *Соціальна педагогіка.*, №1 (99). 2020. С. 304-314
24. Пашковська М. В. Соціально-психологічні чинники злочинності неповнолітніх. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ.* 2013. № 4. С. 152–159.
25. Пліско Є. Ю. Соціальне виховання неповнолітніх правопорушників в Україні: теорія та практика (XX – початок XXI століття): монографія. Слов'янськ: Видавництво Б. І. Маторіна, 2019. 456 с.
26. Попович О.В. Соціально-психологічна характеристика особистості злочинця. *Часопис Київського університету права.* №2. 2012. С. 313-317
27. Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні: Закон України від 05.02.1993 № 2998-XII. Відомості Верховної Ради України від 20.04.1993 року. 1993. № 16. ст. 167.
28. Сизоненко А. С. Жертви злочинності неповнолітніх: віктимологічні ознаки та вла- стивості осіб. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету.* Серія : Юрис- пруденція. 2021. Вип. 53. С. 96-100.
29. Словник законодавчих термінів. Київ: Основа, 2000. 608 с.
30. Словник-довідник для соціальних працівників та соціальних педагогів / за ред. А. Капської. Київ: Укр. держ. центр соціальних служб для молоді, 2000. 260 с.
31. Соціологія: підручник / за заг. ред. проф. В. П. Андрущенко, проф.М. І. Горлача. Харків–Київ: Книжкова фабрика «Глобус», 1998. 624 с.
32. Фіцула М. М., Парфанович І. І. Відхилення у поведінці неповнолітніх: шляхи їх попередження та подолання: навчально-методичний посібник. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2008. 432 с.
33. Формування навичок здорового способу життя в дітей і підлітків / За ред. В.Шапка. К.: Піка-Центр,2001. 264 с

34. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. К.: Укр. енцикл. Т.2. 1998. 576 с.
35. Якобсон П. М. Почуття, їх розвиток та виховання. 1976. 64 с.
36. Kon I.S. Psychology of early adolescence. 1989. 452 p.